

هنر گچ‌بری در حرم امام رضا (ع)

میثم جلالی*

درآمد

مطالبی که در این نوشتار ارائه می‌شود، بخشی از یک طرح پژوهشی با عنوان «تزیینات معماری بارگاه حضرت رضا (ع)» است که بر اساس کاستی‌های موجود انتخاب شده است. نگارنده مدتی به عنوان کارشناس تزیینات معماری موزه آستان قدس رضوی مشغول به کار بوده است. با توجه به مراجعات و کمبودهای موجود، متوجه این خلأ شدم. از سوی دیگر، این آثار و شواهد هنری در طول تاریخ حرم مطهر دچار آسیب‌هایی جدی شده است؛ بدون آنکه اطلاعات و مشخصات ارزشمند آنها در خیلی از موارد ثبت و ضبط شود. نتیجه کار کتابی با همین عنوان است که در سال ۱۳۹۷ توسط بنیاد پژوهش‌های اسلامی به چاپ رسید. در این نوشتار، به «هنر گچ‌بری در حرم امام رضا (ع)» پرداخته می‌شود.

* پژوهشگر بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی
m.jalali@islamic-rf.ir

تصویر ۱: چغازنبیل

تصویر ۲: آرامگاه سامانی

تصویر ۳: رباط شرف، ایوان ورودی

پیشینه تزیینات معماری در ایران

تزیینات معماری در ایران دارای ریشه‌ای کهن و با سابقه است که نشان از هویتی عمیق دارد. تزیینات معماری انواع مختلفی دارد. یکی از آنها آجرکاری است. مردم ایران سابقه زیادی در استفاده از آجر دارند. یکی از بناهای شاخصی که در ساخت آن از آجر استفاده شده، معبد چغازنبیل است. (تصویر ۱) این بنا متعلق به تمدن ایلامی است و ساخت آن به ۱۲۵۰ قبل از میلاد برمی‌گردد. استفاده از این مصالح، در هزاره‌ها و سده‌های بعد نیز ادامه می‌یابد، به طوری که در دوره اسلامی، استفاده از آجر و به کارگیری تزیینات آجرکاری در آرامگاه سامانی به اوج خودش می‌رسد. (تصویر ۲) همچنین در رباط شرف در نزدیکی سرخس متعلق به دوره سلجوقیان، آن قدر این قبیل تزیینات تنوع پیدا می‌کند که از این بنا به عنوان موزه آجرکاری یاد می‌شود. (تصویر ۳)

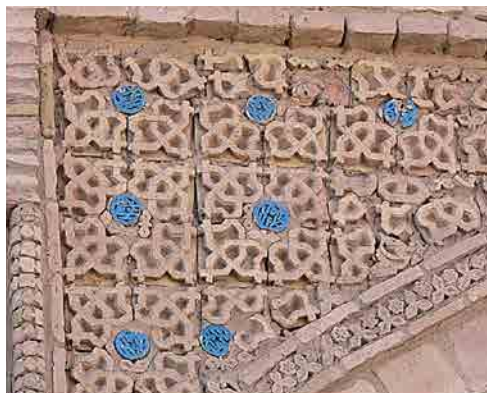
از دیگر تزیینات معماری، تزیینات کاشی‌کاری است که در بنای چغازنبیل نیز از آن استفاده شده است. از نمونه‌های بالارزش آن در دوران باستان، کاشی‌های لعاب‌دار کاخ شوش متعلق به دوره هخامنشیان است. (تصویر ۴) این روند در دوران بعد از اسلام نیز ادامه پیدا می‌کند و به تدریج با ترکیبی از تزیینات آجرکاری و کاشی‌کاری روبه‌رو می‌شویم. مسجد جامع سنگان، متعلق به دوره خوارزمشاهیان (تصویر ۵) و ایوان عباسی در حرم امام رضا (ع) متعلق به دوره صفوی (تصویر ۶) از جمله مکان‌هایی هستند که در تزیین آنها از کاشی استفاده شده است.

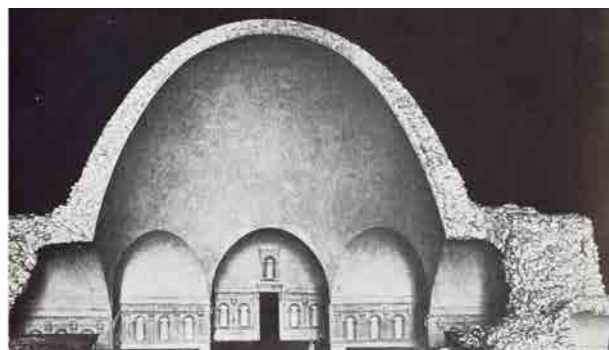
تصویر ۴: کاشی‌های کاخ شوش، موزه لوور

تصویر ۶: صحن انقلاب، ایوان عباسی، حرم مطهر رضوی

تصویر ۵: تزئینات مسجد جامع سنگان

تصویر ۸: بیشاپور

تصویر ۷: تخت جمشید، آپادانا

تصویر ۱۰: مسجد جامع نائین اصفهان

تصویر ۹: بیشاپور

تصویر ۱۲: ایوان طلای ناصری، صحن آزادی، حرم مطهر رضوی

تصویر ۱۱: چغازنبیل

تصویر ۱۴: درگز، بندیان

تصویر ۱۳: شهر گور

تصویر ۱۶: درگز، بندیان

تصویر ۱۵: درگز، بندیان

تصویر ۱۸: مسجد فریومد، محراب گچ‌بری

تصویر ۱۷: زوزن، محراب گچ‌بری

تصویر ۲۰: مدرسه دو در

تصویر ۱۹: بقعه هارونیه

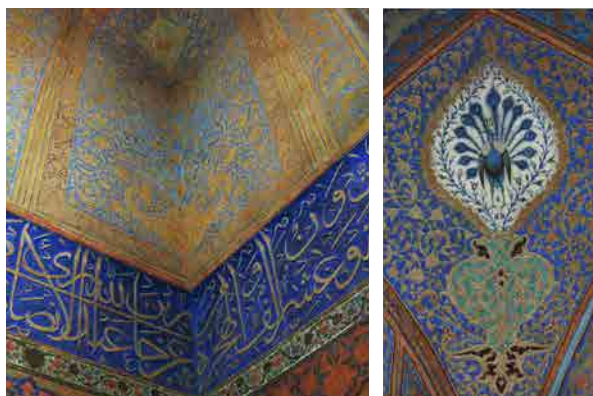
حجاری از دیگر انواع تزیینات معماری است که نمونه‌های قابل توجهی از آن را در تخت جمشید داریم. (تصویر ۷) استفاده از این نوع تزیین نیز تا دوره معاصر ادامه پیدا کرده است. گچ‌بری از تزیینات شاخص دوره ساسانیان است که به عنوان مثال می‌توان به گچ‌بری‌های کاخ شاپور در شهر بیشاپور در نزدیکی کازرون اشاره داشت. (تصاویر ۸ و ۹) در دوره اسلامی نیز استفاده از این نوع تزیین همانند سایر تزیینات همچنان ادامه پیدا می‌کند که به عنوان نمونه، می‌توان به گچ‌بری‌های زیبای مسجد جامع نائین اصفهان متعلق به قرن چهارم هجری اشاره داشت (تصویر ۱۰) که شباهت بسیاری به نمونه‌های ساسانی دارد.

تزیین دیگر، کتیبه‌نگاری است که باز هم نمونه‌های کهن‌تری از آن را در چغازنبیل داریم (تصویر ۱۱) و در دوره اسلامی مورد توجه بسیاری واقع می‌شود. نمونه‌های شاخصی از آن از اساتید خوشنویسی بنام در حرم امام رضا(ع) موجود است (تصویر ۱۲). نقاشی از دیگر تزیینات معماری است که به عنوان مثال، شاهد نمونه‌هایی از آن در شهر گور در نزدیکی فیروزآباد فعلی (تصویر ۱۳) متعلق به دوره ساسانی هستیم و تداوم استفاده از این هنر را در نقاشی‌های حرم امام رضا(ع) می‌توان دنبال نمود. منبت‌کاری و کاربندی و مقرنس نیز از دیگر انواع تزیینات معماری به شمار می‌روند.

پیشینه گچ‌بری در خراسان

گچ‌بری فقط در حرم کاربرد نداشته، بلکه در خراسان هم دارای پیشینه است و برای هزاره‌ها و سده‌های متوالی مورد توجه بوده است. برای مثال، در بندیان درگز، بقایای بسیار زیبایی را از گچ‌بری‌های دوره ساسانی داریم؛ تالاری مزین به تزیینات گچ‌بری که شامل مجالس متعددی است و برهه‌ای از تاریخ ایران را روایت می‌کند. در کنار گچ‌بری‌های بندیان، کتیبه‌هایی به خط پهلوی نیز به کار رفته است. (تصاویر ۱۴ تا ۱۶)

این روند در دوره اسلامی نیز ادامه پیدا می‌کند. از جمله بناهای خراسان در دوره اسلامی که در آنها از گچ‌بری استفاده شده، مسجد زوزن در نزدیکی خواف (تصویر ۱۷) و مسجد فریومد در بین راه سبزوار به

تصویر ۲۱: خواجه ربیع

تصویر ۲۲: مصلاي مشهد

تصویر ۲۳: خانه داروغه

تصویر ۲۴: خانه داروغه

تصویر ۲۵: خانه ملک

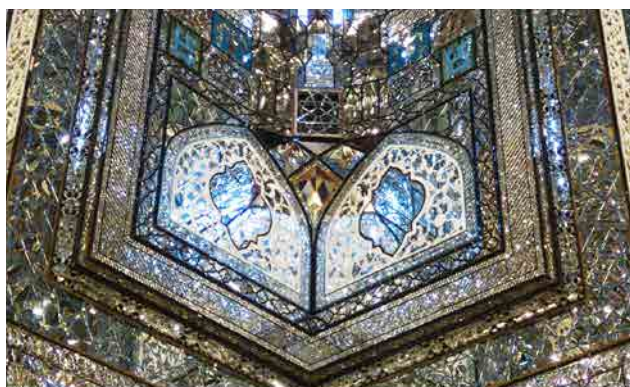
شاهرود (تصویر ۱۸) که محراب‌های گچ‌بری آنها هر دو متعلق به دوره خوارزمشاهی است؛ بقعه هارونیه مربوط به قرن هشتم (تصویر ۱۹)؛ تزیینات گچ‌بری مدرسه دو در (تصویر ۲۰) و پریشاد متعلق به دوره تیموری؛ بنای خواجه ربیع (تصویر ۲۱) و مصلای مشهد متعلق به دوره صفوی (تصویر ۲۲). خانه داروغه متعلق به دوره قاجار از دیگر بناهایی است که در آن از تزیینات گچ‌بری استفاده شده است. به عنوان مثال، در این بنا، در اطراف بخاری روسی، داخل یکی از اتاق‌ها به سبک فرنگی گچ‌بری کار شده است. از آنجا که این بنا یک مکان خصوصی و غیرمذهبی محسوب می‌شده، در تزیین حیاط آن، نقوش حیوانی و انسانی به صورت گچ‌بری کار شده است. (تصاویر ۲۳ و ۲۴) خانه ملک متعلق به اواخر قاجار و اوایل پهلوی (تصویر ۲۵) و بیمارستان امام رضا (ع) متعلق به دوره پهلوی اول (تصویر ۲۶) که متأثر از حس ملی‌گرایی آن دوره ساخته شده، از دیگر بناهای داخل شهر هستند که در تزیین آنها از گچ‌بری استفاده شده است. در کاخ ملک‌آباد نیز با آثاری از گچ‌بری پیش‌ساخته روبه‌رو هستیم که ظاهراً کار فرانسوی‌هاست. (تصویر ۲۷)

هنر گچ‌بری در حرم امام رضا (ع)

به لحاظ کاربردی بناهای داخل حرم را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد: زیارتی و غیرزیارتی. از بناهای زیارتی که در آنها از تزیینات گچ‌بری استفاده شده، می‌توان بقعه مطهر، دارالسیاده، دارالحفاظ، دارالولایه، دارالرحمه، دارالهدایه، دارالاجابه، دارالکرامه، دارالحجه، دارالمرحمه و رواق امام خمینی (ره) را نام برد. بناهای غیرزیارتی نیز شامل تالار تشریفات آستان قدس، تالار اجتماعات دانشگاه علوم اسلامی رضوی، گنجینه قرآن و نفائس آستان قدس، سالن ورودی کتابخانه مرکزی، تالار قدس کتابخانه مرکزی و بنیاد پژوهش‌های اسلامی است. شیوه‌های گچ‌بری که در حرم مطهر به کار گرفته شده عبارت‌اند از: کشته‌بری، معرق‌گچی، لایه‌چینی، مشبک، کتیبه‌های گچی، تنگ‌بری و گچ آینه. از جمله نقش‌مایه‌ها نیز می‌توان به گره، اسلیمی، ختایی، مقرنس، کتیبه و نقوش حیوانی اشاره کرد. به لحاظ تاریخی، در طول تاریخ و در گذر زمان، حرم امام رضا (ع)

تصویر ۲۶: بیمارستان امام رضا (ع)

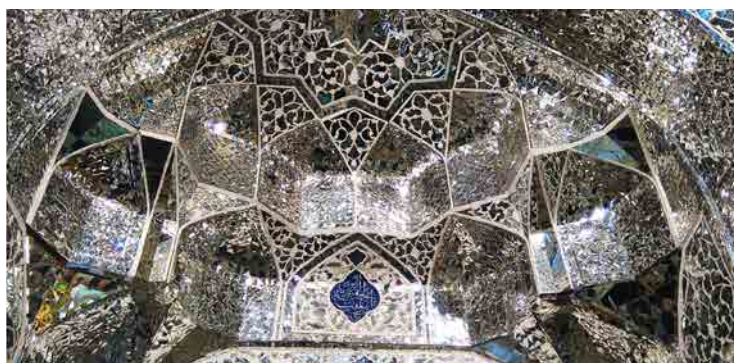
تصویر ۲۸: رواق دارالسیاده، تلفیقی از گچ‌بری، آینه‌کاری و کتیبه

تصویر ۲۷: کاخ ملک آباد

تصویر ۳۰: رواق دارالولایه، دورهٔ جمهوری اسلامی

تصویر ۲۹: رواق دارالحفاظ، تلفیقی از گچ‌بری، آینه‌کاری و کتیبه‌نگاری

تصویر ۳۲: رواق دارالرحمه، دورهٔ جمهوری اسلامی

تصویر ۳۱: رواق دارالرحمه، دورهٔ جمهوری اسلامی

تصویر ۳۴: رواق دارالحجّه، دورهٔ جمهوری اسلامی

تصویر ۳۳: رواق دارالکرامه، دورهٔ جمهوری اسلامی

تصویر ۳۵: تزیینات گچ‌بری رواق دارالحجّه و رواق امام خمینی (ره)

تصویر ۳۷: تالار تشریفات

تصویر ۳۶: تالار تشریفات

تصویر ۳۸: تالار تشریفات

بسیاری از مکان‌ها با سایر هنرها به خصوص نقاشی و آیین‌کاری تلفیق می‌گردد.

یکی از زیباترین رواق‌های حرم مطهر به لحاظ تزیینات آینه‌کاری، رواق دارالولایه است که در بسیاری از قسمت‌ها، این نوع تزیین با تزیینات گچ‌بری تلفیق شده یا بر بستری از تزیینات گچ‌بری، آینه‌کاری صورت گرفته است. (تصویر ۳۰) قسمت قابل توجهی از تزیینات گچ‌بری این رواق، اثر استاد عباس کریم‌آبادی است. از دیگر رواق‌هایی که در آن تزیینات گچ‌بری زیبایی به کار رفته، رواق دارالرحمه است. در این رواق تلفیقی از تزیینات گچ‌بری، آینه‌کاری، نقاشی، کتیبه و گره به کار رفته است. یکی از کارهای صورت گرفته در این رواق، مجلسی است که بر دیوار شرقی نقش بسته و به سبک کشته‌بری کار شده است و مضمون آن واقعه کربلاست. (تصاویر ۳۱ و ۳۲) از دیگر رواق‌های حرم امام رضا (ع) به لحاظ تزیینات گچ‌بری، رواق دارالحجه را می‌توان نام برد که در آن ترکیبی از تزیینات گچ‌بری، آینه‌کاری و نقاشی به کار رفته است. از کارهای قابل توجه انجام شده در این رواق، تزیین دیوار شرقی آن بوده که ترکیبی از گچ‌بری، آینه‌کاری و خطوط بنایی است و طرح آن متعلق به استاد ماهرالنقش است. (تصاویر ۳۴ و ۳۵) گچ‌بری‌های صورت گرفته در رواق امام خمینی (ره) و دارالمرحمه آخرین نمونه از گچ‌بری‌هایی که در حرم امام رضا (ع) انجام شده، محسوب می‌شوند.

تزیینات گچ‌بری را در بناهای غیرمذهبی نیز می‌توان دنبال نمود. یکی از این بناها تالار تشریفات است. عمده گچ‌بری‌های این تالار در سقف و به شیوه فرنگی کار شده و در کنار آن نقش‌مایه‌های اسلامی نیز به کار رفته است. (تصاویر ۳۶ تا ۳۸) در اینجا استاد حسین

دچار تغییر و تحولات بسیاری شده است و این روند همچنان ادامه دارد. متأسفانه بسیاری از آثار و شواهد هنری در میان این تغییر و تحولات از گزند حوادث به دور مانده‌اند و از بین رفته‌اند یا دچار آسیب‌های جدی شده‌اند. برای نمونه، می‌توان به اقدامات دوره قاجار اشاره نمود. در این دوره، بسیاری از تزیینات نقاشی، کاشی و گچ‌بری با تزیینات آینه‌کاری جایگزین گردید.

از دوره صفوی تنها اثر گچ‌بری شناخته‌شده‌ای که باقی مانده، کتیبه‌ای با مضمون سوره جمعه در اطراف بقعه مطهر است که آن هم به خاطر اتفاقات متعددی که در حرم رخ داده، نظیر انفجاری که در دهه ۷۰ شمسی اتفاق افتاد، آسیب جدی دید و در نهایت، این اثر گچ‌بری که به خط استاد علیرضا عباسی است با تزیینات آینه‌کاری ترکیب شد. با بررسی‌های انجام شده، تنها نمونه باقی‌مانده از آثار گچ‌بری متعلق به دوره افشار در حرم امام رضا (ع)، کتیبه‌ای است که در بالای ورودی شمال شرقی به دارالسیاده معروف به صفت حسام‌السلطنه کار شده است. (تصویر ۲۸) بر اساس اسناد موجود، در دوره پهلوی اول تزیینات گچ‌بری در رواق دارالسیاده صورت گرفته است که احتمالاً بقایای آن نیز هنوز وجود دارد، اما از آنجا که در دوره‌های بعدی کارهای مرمتی بسیاری صورت گرفته، به‌سادگی قابل تشخیص نیست. در دارالحفاظ با توجه به رقم‌های موجود مشخص می‌گردد که قسمتی از تزیینات گچ آینه، متعلق به دوره پهلوی دوم است. (تصویر ۲۹) در تالار تشریفات نیز از دوره پهلوی اول و دوم آثار گچ‌بری بر جای مانده است. در دوره جمهوری اسلامی استفاده از گچ‌بری به اوج خودش می‌رسد و در رواق‌ها و بناهای متعددی در حرم امام رضا (ع) به کار گرفته می‌شود و در

تصویر ۳۹: نقش پرندگان در تزیین تالار تشریفات

نشست، فرصت بیشتری به این عزیزان داده می‌شد تا از تجربیات ارزنده‌شان بهره ببریم و با مسائل و مشکلات‌شان بیشتر آشنا شویم. ای کاش هنر و جایگاه آنها بیشتر مورد توجه قرار می‌گرفت. از جمله اساتیدی که نگارنده در این مدت، افتخار آشنایی با ایشان را داشتم، استاد عباس کریم‌آبادی هستند. ایشان نه تنها هنرمند قابل‌ی هستند، بلکه در این مدت درس‌های زیادی از ایشان آموختم. همچنین استاد مطیفی‌فرد که با مهربانی و سخاوتمندانه کتاب‌هایشان را برای من ارسال کردند و به خاطر بعد مسافت از ایشان تلفنی مصاحبه گرفتم و ایشان با حوصله به سؤالاتم پاسخ دادند. از تمام این عزیزان سپاسگزارم.

تصویر ۴۰: نقش گیاهان در گچ‌بری تالار تشریفات

مطیفی‌فرد و استاد ابوالقاسم کمالی‌زاده به هنرمایی پرداخته‌اند. گچ‌بری‌های این تالار جزو زیباترین گچ‌بری‌های دوره پهلوی در حرم امام رضا (ع) محسوب می‌گردد. در این مکان، چون کاربری غیرزیارتی داشته است، دست هنرمند باز بوده و از نقوش حیوانی از جمله نقش گرفت‌وگیر نیز برای تزیین استفاده نموده است. (تصاویر ۳۹ و ۴۰)

در تالار دانشگاه علوم اسلامی رضوی و گنجینه قرآن و نفائس نیز به شیوه فرنگی و متأثر از گچ‌بری‌های تالار تشریفات، گچ‌بری کار شده است. (تصاویر ۴۱ و ۴۲) گچ‌بری‌های این دو مکان متعلق به اوایل دوره جمهوری اسلامی است. ورودی تالار قدس کتابخانه مرکزی نیز از دیگر جاهایی است که یکی از تزیینات عمده آن گچ‌بری است. (تصاویر ۴۳ تا ۴۵) در اینجا به شیوه لایه‌چینی کار شده است. با دیدن اسامی خوشنویسان در پای قاب‌های گچ‌بری تالار قدس این امر به ذهن می‌رسد که چه ایرادی دارد که درباره هنرمندان سایر رشته‌ها نظیر گچ‌بری، آینه‌کاری، نقاشی و حجاری نیز این اتفاق بیفتد و به این ترتیب هم آثار هنری موجود شناسنامه داشته باشند و هم آنکه حقوق معنوی هنرمند رعایت شود.

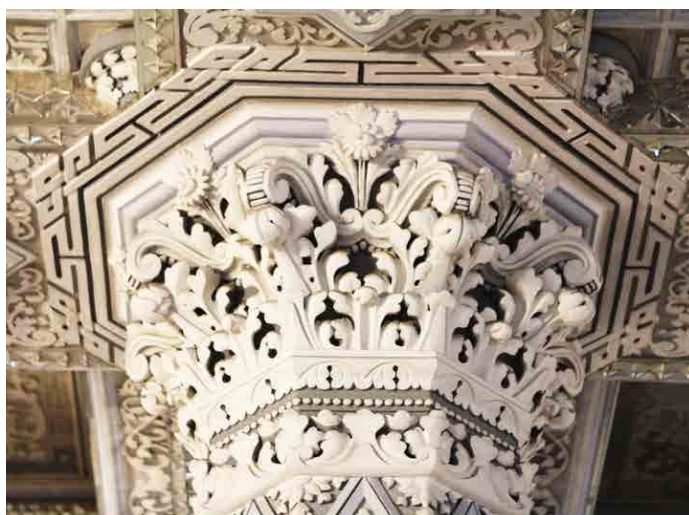
آخرین بنایی که به لحاظ تزیینات گچ‌بری در اینجا اشاره می‌شود، تالار طبرسی بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس است که در آنجا به طور عمده به شیوه کشته‌بری و تنگ‌بری کار شده است (تصویر ۴۶) و خود دلالت بر تداوم این هنرها از گذشته تاکنون دارد. تنگ‌بری شیوه‌ای از گچ‌بری است که از دوره صفویه رواج بسیاری می‌یابد و بهترین نمونه‌های آن را در کاخ عالی‌قاپو اصفهان و مجموعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی داریم.

خاتمه

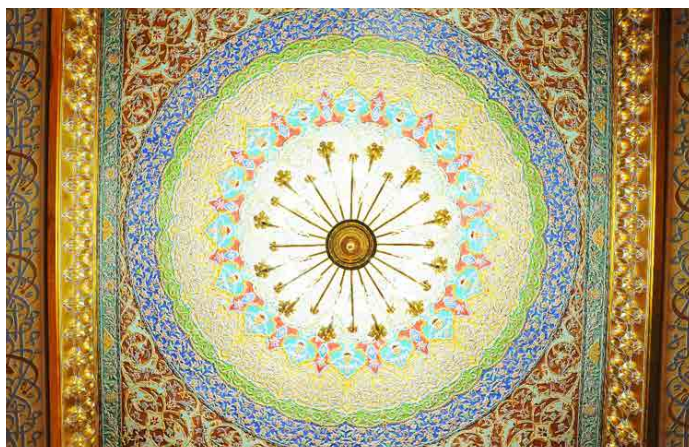
در نهایت باز هم باید تقدیر و قدردانی داشته باشیم از هنرمندان گچ‌بری که در طول تحقیقات بسیار باحوصله به سؤالات نگارنده پاسخ دادند و در اجرای هر چه بهتر این طرح پژوهشی یاری رساندند. شایسته بود در این

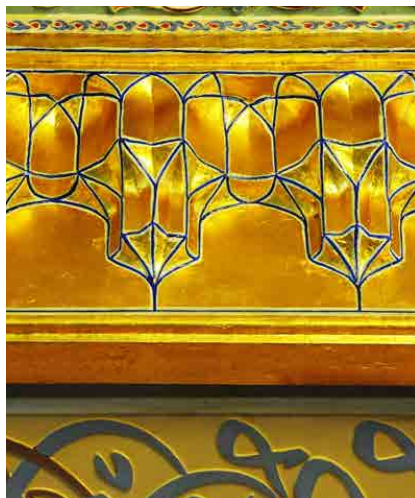
تصویر ۴۱: تالار دانشگاه علوم اسلامی رضوی

تصویر ۴۲: گنجینه قرآن

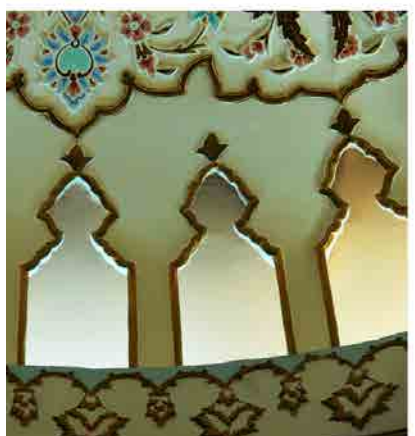
تصویر ۴۳: ورودی تالار قدس

تصویر ۴۴: ورودی تالار قدس

تصویر ۴۵: تالار قدس

تصویر ۴۶: تالار طبرسی بنیاد پژوهش‌های اسلامی